

Juha Ruohonen

Pääkallonpaikoilla. Retziuksen retkikunnan kaivauskohteet vuonna 1873

Artikkeli käsittelee ruotsalaisten tutkijoiden Suomeen vuonna 1873 tekemää laajaa antropologista ja etnografista tutkimusretkeä. Gustaf Retziuksen johtaman monitieteisen matkan aikana kerättiin talteen runsaasti historiallista luuaineistoa. Yhteensä 70 pääkallosta 55 oli peräisin Pälkäneeltä, 10 Pielavedeltä, 3 Rautalammilta ja 2 Enosta. Niukkojen lähtötietojen perusteella vain Pälkäneen kohde on ollut tarkasti tiedossa. Rautalammilla ryhmä keräsi kalloja todennäköisesti pitäjän vanhalta kirkkomaalta, Pielavedellä mahdollisesti kahdelta eri hautasaarelta ja Enossa vanhasta ortodoksisesta kyläkalmistosta. Retzius sai kalloja haltuunsa myös vielä myöhemmin ainakin Pielavedeltä. Ruotsissa pääosa kalloista sijoitettiin Karoliinisen instituutin anatomisen museon kokoelmiin. Kaikki retkikunnan kohteet ovat käyttöaikanaan olleet paikallisen väestön käyttämiä hautapaikkoja. Luumateriaali ajoittuu pääosin 1600-luvulle, osin jopa 1700-luvun alkupuolelle. Retziuksen tutkimus toimi aikanaan myös esimerkkinä monille kotimaisille tutkijoille.

På kranie marker. Utgrävningslokalerna för Retzius expedition år 1873

Artikeln tar upp den omfattande antropologiska och etnografiska forskningsresan svenska forskare utträttade till Finland år 1873. Under den mångvetenskapliga resan ledd av Gustaf Retzius samlades det in stora mängder historiskt benmaterial. Av de totalt 70 kranieerna härstammade 55 från Pälkäne, 10 från Pielavesi, 3 från Rautalampi och 2 från Eno. Endast lokalen i Pälkäne har varit ordentligt i vår kännedom utifrån de knappa källuppgifterna. I Rautalampi samlade gruppen troligen in kranieerna från socknens gamla kyrkogård, i Pielavesi möjligtvis från två olika gravholmar, och i Eno från det gamla ortodoxa bygravfältet. Retzius fick ännu i efterhand kranier från åtminstone Pielavesi. I Sverige placerades majoriteten av kranieerna i samlingarna för Karolinska Institutets anatomiska museum. Samtliga av expeditionens lokaler har då de varit i användning fungerat som gravplatser för den lokala befolkningen. Majoriteten av benmaterialet dateras till 1600-talet, delvis till och med till början av 1700-talet. Under sin tid fungerade Retzius forskning också som modell för många inhemska forskare.

Johdannoksi

Ruotsalainen antropologi Gustaf Retzius järjesti tutkijakollegoidensa kanssa vuonna 1873 Suomeen suuntautuneen tutkimusmatkan, jonka yhtenä tavoitteena oli suomalaisten fyysisten ominaisuuksien selvittäminen antropologisten mittauksen sekä kraniologian avulla. Tutkimusretken yhteydessä kerättiin myös huomattava määrä kansatieteellistä aineistoa.

Retken organisoiija (Magnus) Gustaf Retzius (1842–1919) oli matkan toteutuessa jo kansainvälisestikin meritoitunut tutkija. Hän oli valmistunut lääketieteen lisensiaatiksi Karoliinisesta instituutista vuonna 1869 ja väitelti lääketieteen tohtoriksi Lundin yliopistosta 1871. Heti valmistumisvuotenaan hän sai dosentuurin Karoliinisesta instituutista. Gustaf

Retziuksen isä oli anatomisti ja etnografi Anders Retzius, joka oli muun muassa 1840-luvulla kehittänyt pääkalloindeksin ja perustanut pääkallokokeelman Karoliiniseen instituuttiin. Retkikunnan muina jäseninä olivat lääketieteen dosentti Christian Lovén (1835–1904), josta myöhemmin tuli Karoliinisen instituutin ensimmäinen fysiologian professori, sekä lääketieteen kandidaatti Erik Nordenson (1847–1919) (esim. Retzius 1878: 168; Lindblad 2007: 7–10, 46–47).

Retki on tutkimuksellisesti ollut hyvin tunnettu, sillä sen yhteydessä kerätyistä aineistosta valmistui pian matkan jälkeen nopeaan tahtiin useita primäärjulkaisuksi luokiteltavia artikkeleja ja tietoteoksia (esim. Lovén et al. 1876a; 1876b; Retzius 1878; 1881). Suomessa tutkimusmatkaa on käsitelty etenkin sen kansatieteellisten tulosten kautta. Retziuksen retki on liitetty myös osaksi karelianismin historiaa. Tästä näkökulmasta matkaa on käsitellyt erityisesti Hannes Sihvo (1976; 2017: 203–211).

Tämän artikkelin tarkoituksena on valaista Retziuksen tutkimusretken muinaistiedettä sivuavaa ja maahan kajoavaa puolta. Retkikunnan jäsenet ja heitä avustaneet henkilöt eivät tehneet varsinaisia arkeologisia tutkimuksia, mutta monia heidän kaivamistaan kohteista pidettäisiin nykypäivän kriteerein muinaisjäännöksinä. Myös luumateriaali, jota retkikunta kaivoi esiin useasta kohteesta, voidaan nykyisin luokitella arkeologiseksi aineistoksi. Tästä näkökulmasta on retkikunnan tekemää matkaa aiemmin käsitelty hyvin niukasti. Osasy vähälle käsittelylle lienee siinä, ettei tutkimuskohteita ja niiden sijainteja ei ole tarkasti tunnettu, Pälkäneen rauniokirkkoa lukuun ottamatta. Tämän artikkelin päätehtävänä onkin paikantaa kaikki lähtötiedoltaan heikosti tunnetut kohteet, joista retkikunta kaivoi tai muutoin hankki pääkalloja ja muuta luuaineistoa tutkimustarkoituksiinsa.

Vuoden 1873 antropologisen matkan valmistelut

Tehtävät retkikunnan jäsenten välillä jaettiin siten, että antropologiset mittaukset olisivat

Lovénin ja Nordensonin vastuualueena. Retzius itse puolestaan ottaisi valokuvia ja tekisi lähinnä kansatieteellisiä muistiinpanoja paikallisista elintavoista ja muista etnografisista seikoista. Tukholmasta otettiin matkaan mittatarvikkeet ja -taulukot sekä valokuvaukseen tarvittavat välineet, joita tuolloisen märkälevytekniiikan takia oli huomattavasti (Retzius 1948: 36; myös Sihvo 1977: 147; 2017: 205).

Retkikunta matkusti laivakyydillä Tukholmasta ensin Turkuun kesäkuun lopulla 1873. Turusta matka jatkui Helsinkiin, jossa heidät ottivat vastaan lääketieteen professorit Georg Asp ja Johan Wilhelm Runeberg. Helsingissä retkikunta tutustui Helsingin yliopiston, eli tuolloisen Keisarillisen Aleksanterin yliopiston, anatomian laitoksen kallokokeelmaan ja kansatieteellisiin kokoelmiin (Retzius 1878: 168–170; 1948: 36–37). Lovén myös mittasi anatomian laitoksen kokoelmissa säilytetyt suomalaiskallot (julkaistu Lovén et al. 1876b: Tableau 5). Helsingissä osallistujat tekivät vielä matkaopas-, kartta- ja tarvikepäivityksiä sisämaahan suuntautuvaa matkaa varten (Retzius 1948: 36–37).

Ummikkoruotsalaisen ryhmän liikuminen kaksikielisellä rannikkoseudulla ja isoissa kaupungeissa ei tuottanut vaikeuksia. Suomenkielisessä sisämaassa tilanne olisi kuitenkin ollut toinen, ellei retkikuntaa olisi vahvistettu Helsingissä suomalaisella ylioppilaalla Ernst Adolf Solinilla. Tampereella vuonna 1852 syntynyt Solin kuului Helsingin yliopiston Hämäläiseen osakuntaan (Ylioppilasmatrikkeli 19409; Retzius 1948: 37, alaviite 1) ja hän toimi retkikunnan oppaana ja tulkina koko matkan ajan aina Pietariin asti. Tutkimuskohteissa tai niiden lähellä retkikunta majoittui pääasiassa ruotsinkielisissä virkamies- ja pappisperheissä. Esimerkiksi Pielavedellä retkue majoittui nimismies Jackin luona ja Ilomantsissa matkalaisten apuna oli puolestaan nimismies Weisell, jonka ansiosta tutkijat saivat tilaisuuden mitata ja valokuvata kärkeille kokoontunutta kansaa (Sihvo 1977: 159–160; 2017: 206; Pellinen 2013).

Aloitukset antropologisilla mittauksilla

Retkikunnan ensimmäinen tutkimustarkoituksessa tehty pysähdys tapahtui Hämeenlinnassa, jossa eri kehonosista tehtävin antropologisin mittauksin pyrittiin saamaan selville väestössä olevia hämäläispiirteitä. Osallistujilla oli mahdollisuus tehdä mittauksia tuolloin vankilana toimineen Hämeen linnan vankien ja Keinusaassa sijaitsevan lääninsairaalan potilaiden keskuudessa. Vankilan osalta työstä luovuttiin pian, kun paikalla todettiin, etteivät mitattavat yksilöt edustaneet alueen väestön vallitsevia ominaisuuksia. Tämä johtui siitä, että Hämeenlinnan lääninvankilaan oli päätyntä eri puolilta maata kotoisin olevaa väkeä. Sairaalassa työskentelyä kuitenkin jatkettiin, sillä potilaiden ajateltiin olevan kotoisin ympäröiviltä seuduilta. Sairaalan noin sadan potilaan joukosta osasta otettiin tarvittavat mitat ja valokuvat (Retzius 1878: 158).

Seuraavassa kohteessa Tampereella mittauksia oli tarkoitus tehdä sekä varsinaisessa että tilapäisessä sairaalassa. Tutkijat joutuivat kuitenkin toteamaan saman kuin mitä Hämeenlinnassa – mitattavat eivät edustaneet odotetulla tavalla paikallista väestöä, vaan teollistuneen kaupungin ja sen esikaupungin väestö edusti työpaikkojen imussa syntyneen laajan muuttoliikkeen takia hyvinkin kirjavaa joukkoa. Tampereella monet sairastivat lisäksi syfilistä eli kuppaa, joka taudin myöhemmissä vaiheissa saattoi aiheuttaa, siihen lääkkeenä käytetyn elohopean tavoin, merkittäviäkin ihomuutoksia. Mitattavat ja valokuvien dokumentoivat henkilöt eivät siis ulkonäöltään ja muilta ominaisuuksiltaan vastanneet retkikunnan hakemia, kulloisellekin alueelle ominaisia ihmistyyppisiä. Sairaaloitten noin 80 potilaan joukosta mittauksia tehtiin lähinnä vain lähiseuduilta kotoisin olleiden henkilöiden joukosta, sillä heidän katsottiin edustavan alueen väestön alkuperäisiä piirteitä. Koska kaupungeista kerätyn aineiston perusteella ei ollut mahdollisuutta tehdä päätelmiä väestön karakterisista ominaisuuksista, tutkijat suunta-

sivat Ylä-Satakunnan ja Hämeen maaseudulle. Sieltä ajateltiin löytyvän vielä sekoittumatonta kantaväestöä. Tampereelta retkikunnan matka jatkuikin Kangasalan harjun kautta Pälkäneelle (Retzius 1878: 158–159).

Matka Ylä-Satakunnasta ja Hämeestä Savoan

Antropologisten mittauksen edetessä tutkijoille kävi selväksi, että kaupungeissa ja valtaväylien varsilla asuva väestö oli etenkin työvoiman voimistuneesta liikkumisesta johtuen ominaisuuksiltaan jo vahvasti sekoittunut. Retkikunnan matkaa kuvaavista artikkeleista käy useasta yhteydestä ilmi, että fyysisiltä yksityiskohdiltaan aidointa väestöä odotettiin enää tavattavan vain syrjäseuduilta (esim. Retzius 1878: 158–161). Koska väestön sekoittumisen ajateltiin aikaisempina vuosina olleen retkijajankohtaa vähäisempää, hankittiin antropologista aineistoa eläviin henkilöihin kohdistuneiden mittauksen ja dokumentointien lisäksi myös vanhoista hautapaikoista luuaineistoa keräämällä. Haudoista ajateltiin löytyvän parhaiten paikallisen väestön alkuperäisistä ominaisuuksista kertovaa materiaalia.

Pälkäneellä retkikunnan kiinnostus kohdistui paikkakunnan 1400- ja 1500-lukujen vaihteessa rakennettuun harmaakivikirkkoon ja sen ympärillä sijaitsevaan kirkkomajaan. Kirkko oli jo vuosikymmeniä aiemmin rakennuksen perustusten vähitellen pettäessä hylätty ja myös hautaaminen kirkkomajaan oli lopetettu. Pälkäneeltä retkikunta keräsi kaikkiaan 55 pääkalloa (Lovén et al. 1876b: 11; Retzius 1878: 160).

Pälkäneen jälkeen matka jatkui Ikaalisten ja Jämijärven kautta Parkanoon. Retkikunnan tietoon oli tullut, että seudulla olisi vielä joitain aikoja sitten asunut lappalaisia. Parkanon Sydänmaalla he mittasivat ja valokuvasivat paikallista väestöä. Retkikunta odotti tapaavansa alueella tummaa ja lyhytkasvuista saamelaisvaikutteista väkeä,

mutta hämmästyksekseen he kohtasivatkin vaaleahiuksisia ja sinisilmäisiä henkilöitä. Lapinnevalla he tutustuivat lapinraunioon, jota paikalliset pitivät muistona lappalaisista. Kivirakenne tulkittiin kuitenkin kiukaanpohjaksi (Lovén et al. 1876b: 11–12; Retzius 1876: 36–37, Bild 15).

Parkanosta matkattiin Ruoveden kautta Orivedelle, jossa vihdoinkin havaittiin – retkikunnan muistiinpanojen perusteella – hämäläiseksi tulkittavissa olevaa ihmisyyttä. Retki jatkui historiallisen Hämeen pohjoisosiin nykyisen Keski-Suomen alueelle, ensin Laukaan kautta Jyväskylään, ja sieltä lopulta Viitasaarelle. Täällä retkikunnan jäsenet osallistuiivat kirkonmenoihin, joiden yhteydessä heillä oli myös otollinen tilaisuus tarkkailla paikallisen kirkkoväen fysiologisia ominaisuuksia. Täällä he tapasivat, ainakin omasta mielestään, aitoja hämäläisiä. Pitäjän syrjäisestä sijainnista johtuen väestö oli retken osallistujien mielestä säilynyt suhteellisen sekoittumattomana aivan viime vuosiin asti, vaikkakin muualta Suomesta tulevien metsätyöläisten ajateltiin sekoittavan paikallisen kantaväestön luonnetta (Lovén et al. 1876b: 12; Retzius 1878: 160).

Kun Viitasaari oli riittävässä määrin tutkittu, jakautui retkikunta hetkeksi kahtia. Lovén ja Nordenson jatkoivat Rautalammin kautta Kuopioon, kun taas Retzius ja Solin suuntasivat kulkunsa Pihtiputaalle ja Piela vedelle. Rautalammillä sijaitsevalta vanhalta hautausmaalta Lovén ja Nordenson hankkivat mukaansa kolme pääkalloa (Retzius 1878: 160). Ryhmä kokoontui yhteen Kuopiossa, josta he matkasivat Piela vedelle. Nilakassa sijaitsevalta hautasaarelta retkikunta kaivoi esiin kymmenen pääkalloa. Lisäksi yhdestä haudasta otettiin mukaan poikkeuksellisesti koko luuranko (Lovén et al. 1876b: 12; Retzius 1878: 160). Piela vedeltä koottiin luuaineiston lisäksi mukaan myös huomattava kansatieteellinen esineistö, josta tuli keskeinen osa hieman myöhemmin perustetun Nordiska Museetin Suomi-aiheista kokoelmaa (esineistä esim. Retzius 1878: 89–140; 1881).

Tässä vaiheessa tutkimusretkeä Lovén joutui keskeyttämään matkanteon ja palaamaan Etelä-Suomeen perheensä pariin (Lovén et al. 1876b: 12; myös Retzius 1948: 37).

Karjalan kunnailta Volgan mutkaan

Pielavedeltä kaikki jäljellä olevat retkikunnan jäsenet suuntasivat Savonlinnan ja Joensuun kautta Enon pitäjään. Pitäjässä tarkkailtiin kirkkoon kokoontunutta väkeä, joista osa antoi myös luvan mitata ja valokuvata itsensä. Kirkonkylästä etelään sijaitsevalta Nestorinsaaren vanhalta hautapaikalta kaivettiin mukaan kaksi pääkalloa (Retzius 1878: 160; 1881: 127).

Enosta retkeläiset suuntasivat Ilomantsiin. Pitäjään saavuttaessa siellä pidettiin paraikaa kärkeä, jolloin kansan kokoontuminen kirkonkylään antoi hyvän tilaisuuden sekä ortodoksis- että luterilaistaustaisen väestön valokuvaamiseen ja mittaamiseen. Tästä tilaisuudesta Retzius otti ehkä kuuluisimman etnografisen valokuvansa, kuvan kanteletta soittavasta 81-vuotiaasta Jaakko Parppeista (esim. Retzius 1878: 136, Bild 84). Ilomantsista osallistujat matkasivat jälleen Savonlinnaan, josta kuljettiin Punkaharjun kautta Parikkalaan ja sieltä Laatokan rantamille Sortavalaan. Valamon luostarisaarella he tapasivat sekä suomalaista että venäläistä alkuperää olevia ortodoksimunkkeja. Mantereen puolella Impilahdella oli meneillään käräjät, joiden aikana retkikunnalla oli jälleen mahdollisuus tehdä mittauksia paikallisen väestön keskuudessa (Lovén et al. 1876b: 12–13).

Raja-Karjalasta kuljettiin maanteitse takaisin Sortavalaan, josta matkustettiin laivalla Laatokan poikki ja Nevajokea pitkin Pietariin. Solin palasi tässä vaiheessa Suomeen, mutta Retzius ja Nordenson jatkoivat matkaa syvemmälle Venäjälle aina Nižni Novgorodiin ja Kazaniin. Volgan varrella nykyisen Tatarstanin alueella he tarkkailivat viikon ajan markkinoille kokoontuneita suomensukuisia mareja

(aik. tšeremissejä) ja turkinsukuisia tšuvasseja (Lovén et al. 1876b: 13). Tarkempia mittauksia väestöstä tai kaivauksia luuaineiston hankkimiseksi heillä ei ollut kuitenkaan mahdollisuutta suorittaa.

Paluumatkalla lokakuussa oli Viipurissa parhaillaan käynnissä suuret hevos- ja syysmarkkinat, joilla he vielä tapasivat matkan aikana tunnistamiaan, aitoina pitämiään karjalaistyyppisiä, mutta myös hämäläisiä ja näistä helposti ulkonäön perusteella erottuvia venäläisiä. Mittauksia tai muuta silmämääräistä havainnointia yksityiskohtaisempaa tutkimusta ei matkan loppuvaiheissa enää tehty.

Tutkimusretki kesti kesäkuun lopusta lokakuulle, yhteensä noin neljän kuukauden ajan, ja se vei osallistujat useiden maakuntien halki (Kuva 1). Retziuksen ja Nordensonin tarkoituksena oli tarkoitus vielä käydä Venäjän Karjalassa Vienan ja Aunuksen alueilla sekä Savossa ja Pohjanmaalla, viimeksi mainituksa etsimässä 'kveenejä'. Vuoden 1873 aikaisen syksyntulon takia suunnitelmat muuttuivat ja nämä alueet jäivät heiltä vierailematta, eikä myöhemmin Suomeen enää palattu. Seuraavana kesänä 1874 he kuitenkin tekivät matkan Ruotsin ja Norjan rajalle suomalaismetsiin (Lovén et al. 1876b: 18; Retzius 1878: 141–147, 160).

Kallojen keruukohteet taustoineen

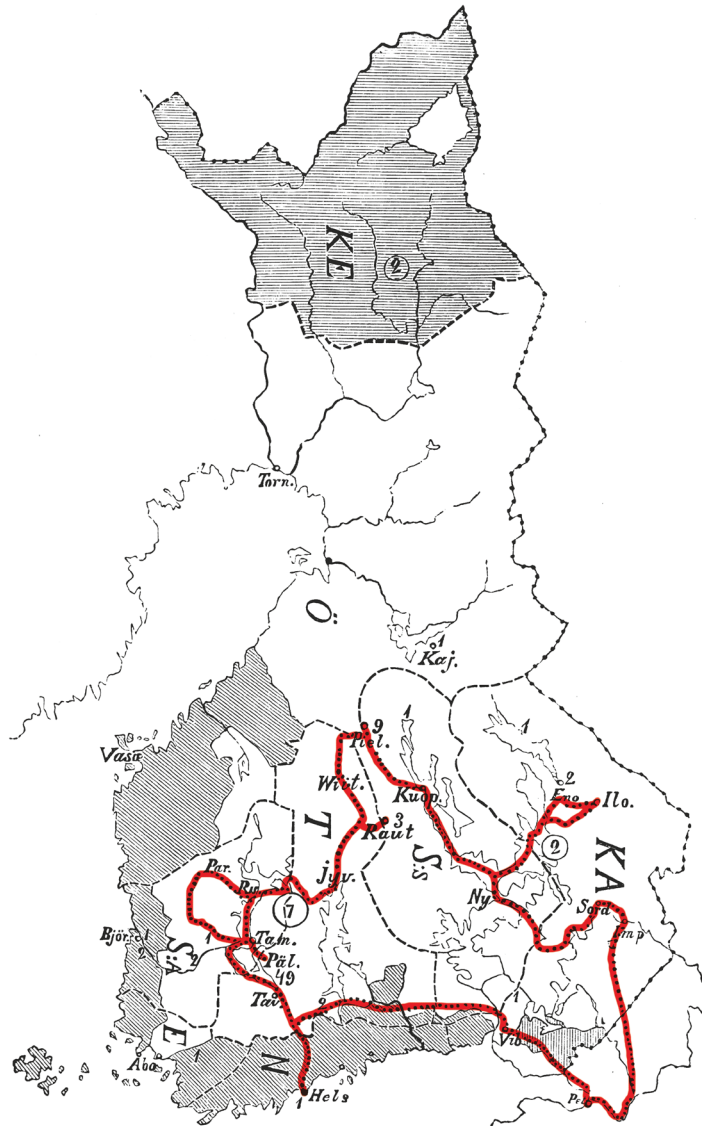
Retkikunnan jäsenet kokosivat luuaineistoa keruuaikaisen pitäjäjaon perusteella kaikkiaan neljältä eri paikkakunnalta: Pälkäneeltä, Rautalammilta, Pielavedeltä ja Enosta. Myöhemmin 1870-luvulla Retzius sai vielä täydennystä suomalaiskokoelmiinsa ainakin Pielavedeltä. Eri tietoja yhdistämällä nämä kohteet on mahdollista sijoittaa kartalle suhteellisen tarkasti. Seuraavissa kuvauksissa tarkastellaan lisäksi kohteiden historiallista taustaa ja tutkimushistoriaa sekä paikkoihin liittyvää perimätietoa. Kirjoittaja on käynyt kaikissa kohteissa henkilökohtaisesti vuosien 2010 ja 2019 välisenä aikana.

Pälkäne

Pälkäneellä retkikunnan kohteena oli neljännen vuosisata aiemmin hylätty keskiaikainen kirkko. Potentiaalista luuaineistoa on kirkon alueelle kertynyt runsaasti, sillä paikalta on löytynyt rautakauden lopulle ajoittuvia ruumishautoja (esim. Hiekkänen 2020: 408). Kirkon lattian alle hautaaminen on alkanut keskiajan kuluessa, mutta tapa yleistyi vasta reformaation jälkeen. Hautaamisesta aiheutui kuitenkin lukuisia haittoja, ja tavasta pyrittiin Pälkäneen seurakunnassa ensimmäisen kerran eroon jo 1700-luvun puolivälissä. Vuoden 1751 pitäjänkokouksessa esitettiin, että haudanavausmaksua korottamalla yritettäisiin karsia kirkkoon haudattavien määrää. Ehdotusta ei tuolloisenaan hyväksytty, mutta yksityishautoihin sai jatkossa haudata vain mautilojen isäntiä ja emäntiä, kun aiemmin niihin saatettiin haudata myös muita perheenjäseniä sekä palkollisia ja itsellisiä. Samassa kokouksessa vaadittiin myös kirkon lattian alle tehtyjä hautoja peitettäväksi aiempaa paremmin ja varustettavaksi kansiluukuilla, kun niitä aiemmin oli saatettu peittää pelkillä lattiapalkeilla (Koukkula 1972: 571–572).

Vuonna 1783 Ruotsin valtakunnassa kiellettiin kirkon sisällä olevien hautapaikkojen myynti (esim. Gardberg 2003: 63–65). Vanhojen kirkkohautojen käyttöä ei kuitenkaan varsinaisesti kielletty, ja Pälkäneellä lattian alle muurattuihin hautakammioihin haudamista jatkettiin myös 1780-luvun jälkeen. Hautaholvit eli -kammiot olivat käytössä vielä 1800-luvun puolellakin, sillä esimerkiksi vuoden 1804 rovastintarkastuspöytäkirjassa on mainintoja kirkkohautoista (Koukkula 1972: 570–573).

Kirkkorakennusta ympäröivän kirkkomaan hoito oli jäänyt seurakunnassa kuitenkin retuperälle. Vuonna 1810 pidetyn pitäjänkokouksen tuloksena määrättiin, että kirkkomaalta huolimattomasti peitettyistä haudoista tulee kerätä esiin tulleet irtoluut ja pääkallot, ja haudata ne tarkoitusta varten kaivettuun kuoppaan. Samalla määrättiin kirkkomaalla oleva rappeutunut luuhuone korjattavaksi (Wallinheimo 1913: 410–411; Koukkula 1972: 578).

Kuva 1. Retziuksen retkikunnan reitti (korostettu kuvaan) Suomessa vuonna 1873. Numeroilla on esitetty Karoliinisen instituutin kokoelmiin liitettyjen suomalaiskallojen lukumäärä vuonna 1878 joko paikkakunta- tai maakuntatasolla (Retzius 1878: 159, Bild 105. Muokkaus: J. Ruohonen).

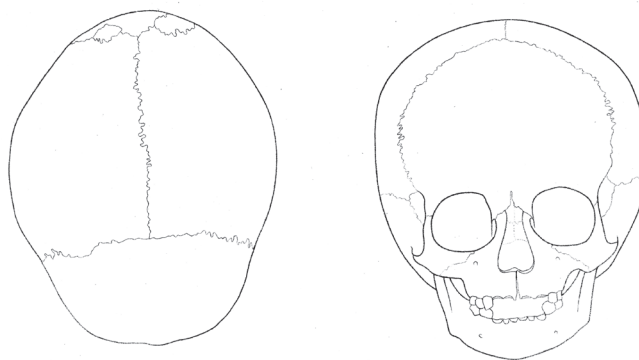
Kivikirkon perustusten vähitellen pettäessä ryhdyttiin uutta kirkkoa rakentamaan vuonna 1836 vajaan kilometrin etäisyydelle. Rakentamisessa käytettiin hylätystä kirkosta peräisin olevia materiaaleja mahdollisimman hyvin hyödyksi. Kun vanhan kirkon lattialankut

poistettiin, paljastui lattian alta avoimia hautoja ja hautakammioita, jotka peitettiin soralla vasta vuosien päästä (Heikel 1882: 89; Wallinheimo 1913: 414; Koukkula 1972: 565–566; Vuorensola 1988: 228). Rakennusmateriaalien lisäksi huomattava määrä esineistöä siirrettiin vanhasta

kirkosta uuteen, mutta osa irtaimistosta hävitettiin tai myytiin huutokaupalla (Heikel 1882: 91; Koukkula 1972: 576–578). Uuden kirkon rakennusvaihe kesti vuodet 1836–39, jonka päätyttyä kirkolliset toimitukset siirtyivät sinne, vaikkakin vanhan kirkon ympärillä olleeseen kirkkomaahan jatkettiin hautaamista joko vuoteen 1839 tai 1841 asti (Heikel 1882; Koukkula 1972: 572–573). Kokonaan vaille käyttöä ei vanha kivikirkko heti jäänyt, sillä A. O. Heikelin (1882: 89) mukaan se toimi 1860-luvulle asti seurakunnan leikkaus- ja ruumishuoneena.

Vanha kirkko ja sen ympäristö oli nelisenkymmentä vuotta hylkäämisensä jälkeen tilassa, jota pitäjässä muinaistieteellistä kihlakuntainventointia vuonna 1879 tehnyt Heikel kuvaili varsin lohduttomaksi. Hän kertoo kuulemansa kuvauksen kirkosta, jossa näkyvissä oli avoimia hautaholveja ja arkkuja, rikottuja hautakiviä, ympäriinsä levitettyjä luita sekä arkuissa makaavia päättömiä vainajia. Hänen mukaansa vain muutamia vuosia aikaisemmin olisi haudoistaan kaivettuja ruumiita myös kuljetettu ympäriinsä ja pääkalloja aseteltu esille maantien varrelle. Vuoden 1878 kirkolliskokouksessa olisi lopulta päädytty toimenpiteisiin ilkeiden hillitsemiseksi ja hautojen siistimiseksi (Heikel 1879; 1882: 89).

Edellä mainittujen yksityiskohtien perusteella ei voida pitää minään ihmeenä, että Retziuksen retkikunta sai Pälkäneeltä mukaansa lukumääräisesti matkansa huomattavimman aineiston, kaikkiaan 55 pääkalloa (Kuva 2). Kohdetta käsittelevissä julkaisuissa ihmisjäännökset mainitaan kerätyiksi Pälkäneen vanhalta hautausmaalta (ruots. *en gammal begravningsplats*), jonka perusteella luiden tarkasta löytöpaikasta ei voi saada täyttä varmuutta. Luut voivat olla peräisin periaatteesta niin kirkkomaalta kuin kirkon lattianalaisista kerroksistakin. Todennäköisesti kalloja on kuitenkin kerätty sieltä, mistä niitä on ollut helpoiten saatavilla. Retziuksen kokoelman (Retziuska kraniesamlingen 156–189) kallokohtaisen lappuluettelon merkintöjä voidaan tulkita siten, että pääkallo oli kerätty kirkon sisältä (*Pälkänä kyrka*). Nordiska Museetin Suomea käsittelevästä esineluettelossa todetaan, että museoon näytteille asetettu pääkallo olisi kaivettu ylös kirkon muurien sisäpuolelta (Retzius 1881: 144).¹ Kalloihin liitetyt tiedot ja Heikelin kuvaus kirkon tilanteesta vuonna 1879 yhdessä tukevat tulkintaa, jonka mukaan kallot on otettu talteen kirkon sisältä.

2. PÄLKÄNÄ.

Kuva 2. Piirros Pälkäneeltä löytyneestä 3–4-vuotiaan lapsen pääkallosta (Retzius 1878: Tableau 5, Pl.2.).

Rautalampi

Rautalammin vanhalta hautausmaalta (*en gammal begravningsplats*) Lovén ja Nordenson saivat hankituksi kolme pääkalloa (Retzius 1878: 160). Retkestä kertovissa julkaisuissa tarkemmat tiedot kallojen hankintatavasta ja pitäjätasoa yksityiskohtaisemmasta paikasta puuttuvat kuitenkin kokonaan, eikä Rautalammin alueelta ole myöskään mainintoja 1800-luvun loppupuolella tehdyistä hautakaivauksista. Kyseisen hautausmaan tarkempi paikantaminen on siis haastavaa.

Retziuksen kokoelman kallokohtaisesta lappuluettelosta käy kuitenkin ilmi, että ainakin yksi Lovénin ja Nordensonin keräämästä pääkallosta (Retziuska kraniesamlingen 212) olisi peräisin Rautalammin kirkkomaasta (*Rautalampi kyrkog*). Voidaan pitää mahdol-

lisena, että suomea taitamattomat Lovén ja Nordenson turvautuivat matkallaan pitäjän kirkkoherran apuun. Tämän perusteella olisi mahdollista olettaa, että kaikki pääkallo olisivat hankittu samasta paikasta, siis seurakunnan kirkkomaalta.

Kyse saattaa olla kirkkomaan vanhasta osasta. Rautalammin rakennettiin 1840-luvulla uusi kirkko, joka sijoitettiin vanhan kirkon läheisyyteen, jonkin matkaa sen kaakkoispuolelle (Saloheimo 1959: 266–269; Kuva 3). Uuden kirkon ympärille ei kuitenkaan perustettu uutta hauta-aluetta, vaan vanhan kirkkomaan käyttö jatkui. Koska mitään tietoja kaivamisista ei ole, todennäköisin alkuperä kalloille on kirkkomaan vanha osa. Talteen otetut pääkallo saattavat hyvinkin olla peräisin vanhoista hautauksista, joita on tullut esille uusia hautakuoppia kaivettaessa.

Kuva 3. Kartta Rautalammin kirkon ympäristöstä. 1800-luvun pitäjänkarttaan on merkitty sekä vanhan (ylemmän ympyrän alla ja yläpuolella) että uuden (isompi ympyrä) kirkkorakennuksen paikka (Pitäjänkartta 3223 12 Rautalampi, MHA, KA).

Pielavesi

Retziuksen (1878: 160, 190) antamien tietojen mukaan retkikunta otti Pielaveden pitäjässä Nilakassa eli Nilakkavedessä sijaitsevasta hautasaaresta (*en begravningsholme*) talteen yhdeksän pääkalloa ja lisäksi yhden kokonaisen luurangon. Nilakka on suuri järvi Pielaveden länsipuolella ulottuen nykyisten Pielaveden, Keiteleen ja Tervon kuntien alueelle. Retkikunnan julkaisuissa löytöpaikkaa luonnehditaan pieneksi saareksi (Lovén et al. 1876b: 14), mutta nimeltä yksityiskohtaisemmin mainitsemattoman kohteen liittäminen johonkin järven tiettyyn saareen on haastavaa, sillä pieniä saaria Nilakassa on pitkälti toista sataa.

Kohde on mahdollista tunnistaa yhdistämällä kokonaisaineistoon muita siihen liittyviä tietoja. Esimerkiksi Kotimaisten kielten keskuksen Nimiarkiston ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkiston kokoelmissa mainitaan ainoastaan yksi Nilakan saari, Toso, johon liittyy tarinoita Ruotsiin viedyistä pääkalloista. Nimestäjä Ilona Raatikaisen 1950-luvulla keräämässä tiedossa informantti kertoo tutkijoiden käynnistä saarella todeten, että "yhdeksän pääkalloa kuuluvat vieneen Tukholmaan siitä Toson kalamistosta" (NA Keitele Toson kalmisto, Ilona Raatikainen 1956). Myös *Savo*-nimisen sanomalehden 22.7.1881 ilmestyneessä numerossa Ukko Salmela mainitsee itse nähneensä kyseisestä Toson saaresta löytyneitä ihmisluita.

Saaresta on 1900-luvulla kerrottu 1800-luvun puolivälin tienoilla löytyneen yhteishauta, jossa olisi ollut vierekkäin kymmenen luurankoa (SKS KRA Keitele). Toson saaresta löytyneiden vainajien määrä on sama kuin Retziuksen seurueen Pielavedeltä viemien pääkallojen määrä. Vaikka yksityiskohdat vaihtelevatkin, vastaavia tarinoita ei liity mihinkään muuhun vanhan Pielaveden alueen saareen. Kaikki edellä mainitut kuvaukset voidaankin liittää ajallisesti kuvaamaan retkikunnan käyntiä saarella vuonna 1873.

Kyseessä on siis Toson saari Nilakan Vuonamonlahdessa, nykyisen Keiteleen kun-

nan alueella (Kuva 4). Saaren nimen on arveltu tulleen Tossavanlahden kylästä, jonne Tososta on matkaa noin viisi kilometriä. Kertoman mukaan saari on vanha kalmisto, jonka ajateltiin olleen kylän yleinen hautapaikka tai jonnekun Tossavainen-nimisen henkilön viimeinen leposija (NA Keitele Toso, Ilona Raatikainen 1956). Kohteen nimi on paikkakuntalaisille ollut kuitenkin vieras, sillä saarta on kutsuttu myös Tösöksi (SKS KRA Pielavesi) ja Tojoksi (Aroalho 1991). Keiteleen muinaisjäännösinventoinnissa vuonna 1991 saaresta on talletettu tieto, jonka mukaan paikalle olisi vielä 1900-luvun alussa haudattu ihmisiä (Aroalho 1991). Tämä ilmeisen virheellinen tieto on päätynyt myös muinaisjäännösrekisteriin, jonka perusteella saaren muinaisjäännösstatus on mahdollinen muinaisjäännös, ajoitukseltaan moderni (kohde 1000015210).²

Vuoden 1991 inventoinnin yhteydessä tutkijat eivät edes vierailleet saarella. Ilmeisesti kohteen ensimmäinen arkeologinen tarkastus elokuussa 2010 allekirjoittaneen käydessä paikalla Ylä-Savon mahdollisiin hautasaariin liittyneen ekskursioon yhteydessä (Kuva 4). Kenttämuistiinpanojen perusteella saari on pinta-alaltaan varsin vaatimaton, pitkä ja kapea järvestä nouseva moreeniharjanne. Saarella ei ollut yksittäisiä hautamaisia kuopanteita, mutta sen reunoilla havaittiin ojamainen, matalan vallin reunustama kaivanto. Oja ja valli ovat todennäköisiä merkkejä saarella 1870-luvulla tapahtuneesta kaivamisesta. 1950-luvulla epäiltiin, että kaivanto on syntynyt vainajia saarelle muinoin haudattaessa (NA Keitele Toso, Ilona Raatikainen 1956). Toisen kerran saari on, ilman kajoavia toimenpiteitä, arkeologisesti tarkastettu Keiteleen rantayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventoinnin yhteydessä vuonna 2016 (Jussila et al. 2016: 69–70).

Miten Retzius sitten päätyi kyseiselle saarelle? Kohde oli tutkijoiden keskuudessa tunnettu jo ennen Retziuksen matkaa. Paikasta on keskusteltu esimerkiksi Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kokouksessa 25.10.1871. Yhdistyksen pöytäkirjoissa mainitaan, että ”*på en holme i Nilakkavesi i Savolaks många grafplatser finnas,*

Kuva 4. Toson saari Nilakan Vuonamonlahdessa vuonna 2010. Kuvattu itään. Kuva J. Ruohonen.

hvilka ag sakkunnig person borde till sin beskaffenhet undersökas, för att få utredt, huruvida desamma härleda sig från äldre eller nyare tid” (SMY:n pöytäkirjat I: 94). Vaikka kohteen tarkempi sijainti tai tiedonannon lähettäjäkään ei ilmoituksesta käy ilmi, on selvää, että kyseessä on Toso. Saari valikoitui retkikunnan kohteeksi todennäköisesti juuri tämän ennakkotiedon perusteella – lisäksi paikallisten tuntemana kohteena sinne oli myös helppo löytää.

Vuonna 1878 ilmestyneessä suurteoksessaan *Finska kranier* Retzius mainitsee matkan yhteydessä hankkineensa Pielavedeltä luuaineistoa Nilakkajärven pienen saaren (*en liten holme i Nilakka sjö*) lisäksi myös toiselta kohteelta, Pielavesi-järven Sundholmasaarelta (*Sundholmasaari i Pielavesi*) (esim. Retzius 1878: 139, Tableau no 5; myös 1881: 127).³ Nimi ei enää esiinny nykyisillä kartoilla, mutta Sundholmalla (myös Sunholma, Sunholmansaari tai Sundholmansaari) on tarkoitettu nykyistä Pangansaloa. Saarta alettiin kutsua 1750-luvun tienoilla Sundholmaksi saareissa sijainneen talon mukaan. Sundholma oli käy-

tössä vuoteen 1935 asti, jonka jälkeen palattiin entiseen nimeen (NA Pielavesi Sunholma, Anna Maria Kokkonen 1971). Kyseinen saari sijaitsee Lammassalon eli Kirkkosaaren itäpuolella.

Sundholma liitetään hautauksiin vuonna 1876 kerätyssä ja 1878 ilmestyneessä kertomuksessa *Muinaisjäännöksiä Kuopion kihlakunnassa*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen stipendiaattina toimineen H. E. Wegeliuksen mukaan Sundholman saarella, lähellä Pielaveden kirkkoa Lammassalon kylässä, olisi vanha hautausmaa (Wegelius 1878: 32). Alueelta on tarinan mukaan saatu luita esiin vielä 1930-luvulla (Erkki Kokkonen, sähköposti 24.8.2010).

Sundholman hautapaikka oli mahdollista paikantaa vuonna 2010 paikkakuntalaisilta saamiene tietojen perusteella (Kuva 5). Se sijaitsee aivan Pangansalon kaakkoiskulmassa, lähellä Salmelan taloa. Paikalta, järveen rajoittuvaalta matalalta hiekkakumpareelta, on viety runsaasti hiekkaa, jälkien näkyessä siellä vielä nykyisinkin. Kohteella käydessäni elokuussa 2010 keskustelin puhelimitse eläkkeellä olevan Pielaveden entisen

kirkkoherra Urpo Kokkosen kanssa, joka kertoi lapsuudessaan nähneensä paikalla ihmisluita ja jonkinlaisen pronssilevyn, jonka epäili kuuluneen ruumisarkkuun (Urpo Kokkonen, puhelinkeskustelu 25.8.2010). Tähän havaintoon saattaa liittyä myös Muinaistieteellisen toimikunnan (nyk. Museovirasto) vuonna 1961 tekemän kansatieteellisen kyselyn (K8:130) Pielavettä käsittelevä vastaus, jossa mainitaan Sundholmasta löytyneen luita vielä vastausajankohtaa lähellä. Vastauksessa on mukana kartta, johon paikka on summittaisesti sijoitettu. Hautausmaan sijainti on muistitietoon pohjautuen merkitty myös Jouko Kokkosen laatimaan teokseen *Kylät kirkkojen ympärillä. Kirkkosaaren ja Penttilänlahden kylähistoria* (Kokkonen 1994: 67).

Edellä esitetyn aineiston perusteella vaikuttaa vahvasti siltä, että osa Pielavedeltä Ruotsiin päätyneistä pääkalloista on saattanut olla peräisin Sundholmasta. Retziuksen lähettämien henkilökohtaisten kirjeiden (ks. Pellinen 2013: 35–37) perusteella voidaan nimittäin todeta, että retkikunnan jäsenet (Retzius, Nordenson⁴ ja Solin) majoittuivat Pielavedellä ollessaan Kirkkosaarella pitäjän nimismies Gustaf Magnus Jackin luona. Hänen poikansa, Helsingin yliopistosta jo tuolloin valmistunut Rudolf Jack oli laajasti kiinnostunut menneisyyden tietojen ja esineiden keräämisestä, ja avusti retkikunnan jäseniä luuaineiston kokoamisessa.⁵ Esimerkiksi 23.11.1873 päivätyssä kirjeessään Retzius kiitti Rudolf Jackia kesän

Kuva 5. Sundholman hautapaikka sijaitsee Pangansalon saaren koilliskulmassa (ympyröity karttaan). Ennen Sundholm/Sundholma-nimeä saari tunnettiin Pangansalona, kuten nykyäänkin. Vasemmassa ylänurkassa on Lammassalo eli Kirkkosaari, jossa Pielaveden kirkko tuolloin sijaitsi. Ote 1750-luvulla laaditusta Pielaveden pitäjänkartasta (Lantmäteristyreless leverans 1850, nr 85, RA. Muokkaus: J. Ruohonen).

matkoista Pielavedellä ja Nilakan rannoilla. Hän myös pyysi Jackia jatkamaan kaivauksia Pielaveden vanhoilla hautapaikoilla.⁶ Seuraavana kesänä (1874) lähettämässään kirjeessä Retzius kertoi, että olisi kiitollinen, jos Jackilla olisi aikaa ja halua hautojen kaivamiseen. Kirjeissä Retzius antoi muun muassa ohjeita hautojen avaamisesta ja luiden nostamisesta. Retzius halusi Jackilta nimenomaan pääkalloja, joko täysin tai lähes kokonaisina. Hän myös kehotti kirjoittamaan muistiin sekä hautojen että hautapaikkojen yksityiskohtia, kuten vainajan asennon ja syvyyden maan pinnasta sekä jäljet mahdollisesta ruumisarkusta. Jack ilmeisesti toteutti vuoden 1874 kesän aikana Retziuksen kehoitusta, sillä seuraavassa, 1.11.1874 päivätyskirjeessään Retzius kiitti etukäteen viidestä Jackin Pielavedeltä hankkimasta ehjistä pääkallosta, ja kehotti lähettämään ne Tukholmaan.⁷

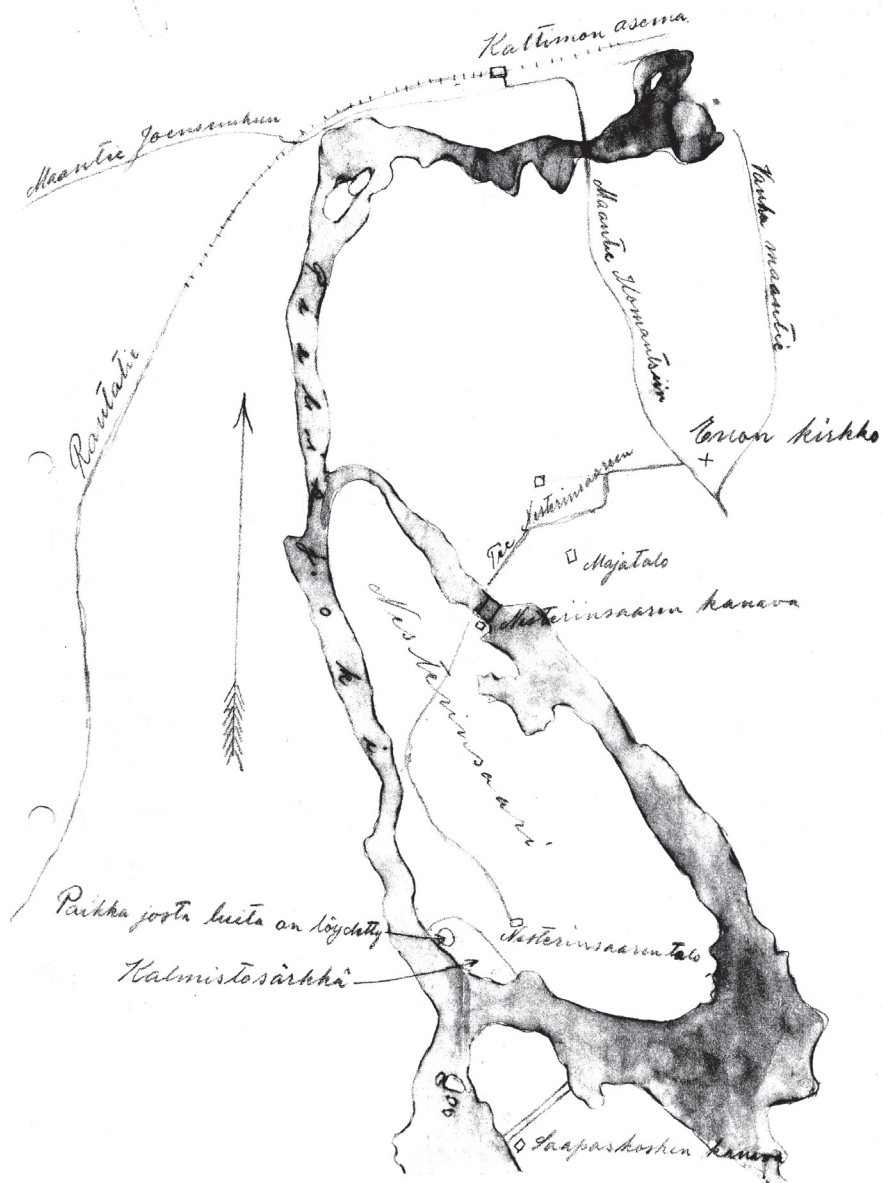
Rudolf Jackin nekrologin kirjoittaneen Elna Pulliaisen mukaan Jack olisi vuonna 1885 Tukholmassa vieraillessaan vienyt Retziukselle tuliaisina vielä kaksi pielavetistä pääkalloa (Pulliainen 1931: 20). Tämä saattaa hyvinkin pitää paikkansa, sillä Retziuksen kokoelmätietojen perusteella Jack lahjoitti pitäjän alueelta peräisin olleen kallon kokoelmaan vielä vuonna 1889 (Retziuska kraniesamlingen 247). Vaikka esitetyissä vuosiluvuissa onkin pientä heittoa, on kyse varmasti Pielavedeltä kaivetusta pääkallosta, johon edellä mainittu kirjeenvaihtokin viittaa. Käytettävissä olevien tietojen perusteella kallon tarkempaa löytöpaikkaa ei voida päätellä, mutta on todennäköistä, että se on kaivettu ylös Kirkkosaaren lähellä sijaitsevasta Sundholmasta. Valitettavasti Jackin kaivamien kallojen kokonaismäärä ei ole tiedossa. Saattaa olla, että osa hänen tavalla tai toisella Retziukselle myöhemmin toimittamista kalloista päättyi Karoliinisen instituutin sijaan muihin kokoelmiin.

Eno

Retkikunnan Nestorinsaareksi kutsumalla kohteella tarkoitetaan entisen Enon kunnan (nykyään osa Joensuuta) laajaa Nesterinsaarta.

Tästä muinaisaikaisesta hautasaaresta (*forntida begrafningsholme*) retkikunta kaivoi ylös kaksi pääkalloa (esim. Retzius 1878: 175). Saari sijaitsee Pielisjoen varrella, Enon kirkonkylän eteläpuolella. Saaren lounaisosassa sijainnut vanha hautausmaa on ollut paikkakunnalla yleisesti tunnettu. Sitä on 1900-luvulla kutsuttu Kalmistosärkäksi ja -niemeksi (NA Eno Kalmistoniemi, Kaarina Saarivuori 1970), sekä Kalmistoniemen rantaa Kalmistorannaksi (NA Eno Kalmistoranta, Kaarina Saarivuori 1970). Kohde on nykyisin kiinteä muinaisjäännettä (Joensuu Nesterinsaari Kalmistoniemi 45010010). Kalmisto mainitaan esimerkiksi vuonna 1885 julkaistussa Ilomantsin kihlakunnan muinaisjäännettiä käsittelevässä stipendiaattikertomuksessa (Tirronen 1885: 46). Ihmisluuta on kalmiston paikalta tullut esille useaan otteeseen. Esimerkiksi tilanhoitaja Lauri Seudun Muinaistieteelliselle toimikunnalle vuonna 1932 tekemän ilmoituksen mukaan paikalta olisi löytynyt luurankoja noin aarin alueelta (Kuva 6). Kaikki Seudun (1932) näkemät ruumishaudat olivat ilmoituksen mukaan kuuluneet aikuisille henkilöille. Hautojen yhteydestä ei ollut koskaan löytynyt mitään esineitä. Yhdestä yksityiskohtaisemmin kaivetusta luurangosta Seutu tiesi kertoa, että vainaja oli haudattu noin 70 cm syvyyteen, pää kohti pohjoista. Syitä kaivamiselle ei ilmoituksessa kerrottu.

Hautaamiseen käytetty alue lienee alun perin ollut huomattavan laaja, sillä vielä 1950-luvulla, kun metsäteollisuusyhtiö Kaukaan saunan perustuksia kaivettiin rannan läheisyyteen, esille tuli pääkalloja ja muita luuta. Alueelle tehdyn arkeologisen inventoinnin yhteydessä vuonna 1969 havaittiin Pielisjokeen viettävässä rinteessä joitakin heikkoina erottuvia painanteita, todennäköisiä ruumishautojen paikkoja (Sarvas 1969: 13–14). Myöhemmissä inventoinneissa vuosina 1994 ja 2003 (Pesonen 2003: 97–98) hautapainanteita olisi ollut alueella nähtävissä kahtena keskittymänä. Allekirjoittaneen käydessä paikalla heinäkuussa 2019 alueelta havaittiin painanteiden lisäksi jälkiä myös aikaisemmista, mahdollisesti 1930-luvulla tapahtuneista kaivamisista (Kuva 7).

Kuva 6. Ote tilanhoitaja Lauri Seudun Muinaistieteelliselle toimikunnalle vuonna 1932 laatimasta kartasta. Nesterinsaaren luulöytöpaikka on merkitty saaren lounaisnurkkaan, Enon kirkko sijaitsee mantereella kartassa oikealla ylhäällä.

Kuva 7. Enon Nesterinsaaren Kalmistoniemen hauta-alueetta vuonna 2019. Kuvattu luoteeseen. Kuva J. Ruohonen.

Retziuksen kaivamien hautapaikkojen piirteitä

Suomeen suuntautuneen matkansa aikana retkikunta keräsi eri kohteilta mukaansa kaikkiaan 70 pääkalloa. Muihin luihin ei kiinnitetty juuri lainkaan huomiota, sillä vain yhdestä, ilmeisen hyvin säilyneestä haudasta Pielavedeltä otettiin pääkallon lisäksi mukaan koko luuranko. Kalloista 55 oli peräisin Pälkäneeltä, kymmenen Pielavedeltä, kolme Rautalammilta ja kaksi Enosta. Retziuksen (1881: 127) mukaan hautoja kaivettaessa tavattiin vainajia molemmista sukupuolista ja kaikista ikäryhmistä. Esimerkiksi lasten luita talletettiin kookoelmiin ainakin Pälkäneeltä ja Pielavedeltä. Yleisesti ottaen vainajat oli Retziuksen mukaan haudattu hyvin matalalle, harvoin syvemmälle kuin kahden tai kolmen jalan eli noin 60–90 cm:n syvyyteen. Ainoastaan yhdestä paikasta he havaitsivat myös ruostuneita rautanauuloja. Nämä tulkittiin – todennäköisesti aivan oikein – ruumisarkun nauloiksi.

Yksityiskohtaisia tai kohteittain yksilöityjä kaivaushavaintoja retkikunnan avaamista haudoista ei käytettävissä olevasta aineistosta ole saatavilla. Näistä saattaa kuitenkin olla tietoja retkikunnan osallistujien henkilökohtaisissa päiväkirjoissa ja muissa muistiinpanoissa. Olisi outoa, jos tällaisia ei olisi lainkaan tehty, sillä myöhemmin Retzius antoi esimerkiksi Pielavedellä kaivauksia jatka-neelle Rudolf Jackille tarkkoja kirjallisia ohjeita hautojen eri yksityiskohtien muistiin merkitsemiseksi (esim. Pellinen 2014: 36). Mukana olleesta valokuvauslaitteistosta huolimatta hautakohteista tai kaivauksista ei tiettävästi otettu yhtään kuvaa.

Kerättyjen luiden ajoituksesta ei aineistoa käsittelevissä artikkeleissa tai muissa julkaisuissa annettu tarkkoja arvioita. Pälkäneen ja Rautalammin kirkollisilta kohteilta saatujen kallojen iästä retkikunnan jäsenillä oli todennäköisesti jonkinlainen aavistus, mutta muiden kohteiden osalta heillä ei ollut tarkkaa ajallista kiintopistettä. Retzius (esim. 1881:

127) piti mahdollisena, että hautausmaasaaret, joita sisämaan järvisedulla tiedettiin olevan runsaasti, voisivat ajoittua jo esikristilliselle ajalle. Korkean iän puolesta olisivat todistaneet myös saarista löytyneet varsin maatuneet luut. Retzius ei välttämättä tiennyt, että Suomen happamassa maaperässä luuaines lahoaa pääsääntöisesti, paikallisista olosuhteista luonnollisesti riippuen, suhteellisen lyhyessä ajassa esimerkiksi Ruotsin kalkkipitoisemman alueen hautoihin nähden. Luiden korkea ikäarvio saattoi siis tutkijoilla tahattomasti korostua.

Monet haudat osoittautuivat niitä esiin kaivettaessa rikkonaisiksi aikaisempien kaivelujen jäljiltä. Retziuksen saamien tietojen mukaan hautoja ei olisi nuorempina aikoina pengottu niinkään tietämättömyydestä, vaan ihmisluiden keräämiseksi erilaisia taikomistarkoituksia varten (Retzius 1878: 140). Etenkin kirkkomaiden ulkopuoliset hautapaikat ovat aina kiinnostaneet paikallisia, ja useista kohteista on otettu luita esille vielä 1800- ja 1900-luvuilla (ks. esim. Ruohonen 2011).

Kohteiden historiallinen tausta ja niiden ajoitus

Kaikki kohteet, joista luuaineistoa kerättiin, olivat käyttöaikanaan virallisen hyväksynnän saaneita kristillisiä hautapaikkoja. Kohteet ovat kuitenkin selvästi luonteeltaan toisistaan poikkeavia. Historiallisen käytön kannalta selkeimpinä voidaan luonnollisesti pitää pitäjien kirkkomaita. Esimerkiksi Pälkäneen kirkon ympäristöä oli käytetty hautaamiseen rautakauden lopulta 1840-luvun alkuun asti, vaikkakin kirkkorakennuksen lattian alle viimeiset hautaukset tehtiin ilmeisesti 1820-luvun ensimmäisinä vuosina. Pälkäneeltä kerätyt luut vaikuttavat yleisesti ottaen olleen hyvin säilyneitä, joten ne ajoittunevat pääosin kirkon viimeisille käyttövuosisadoille, pääasiassa 1600- ja 1700-luvuille. Rautalammit hankitut kallot olivat todennäköisimmin peräisin seurakunnan kirkkomaalta, jonka käyttö on luultavasti alkanut viimeistään seurakunnan

perustamisen myötä 1500-luvulla, ja joka oli käytössä yhä tutkimusajankohtanakin.

Pielaveden kohteet, Nilakkaveden Toso ja Pielaveden Sundholma, ovat luonteeltaan niin kutsuttuja hautasaaria. Tällaisia kohteita tavataan harvaan asutun sisämaan alueella ja laajojen pitäjien reuna-alueilla sadoittain (esim. Ruohonen 2002; 2010; 2018). Savossa tämän luonteiset paikat sijaitsivat yleensä veden äärellä, pienissä saarissa ja niemissä. Yksin Pielaveden alueelta on tiedossa useita saaria, joita on vanhastaan epäilty käytetyn paikallisina hautapaikkoina (kohteista esim. Rissanen 1927: 183).

Sundholma on keskeisestä sijainnistaan johtuen ollut vesitse helposti saavutettava hautapaikka. Todennäköisesti aluetta ovat käyttäneet seutukalmistona- tai hautausmaana ainakin Pielavesi-järven eteläisen osan asukkaat ennen Pielaveden kappeliseurakunnan perustamista. Viipurin hiippakunnan piispa myönsi luvan kappelin ja hautausmaan perustamiseen Pielavedelle Iisalmen emäseurakuntaan vuonna 1683 (esim. Räisänen 1981: 236–241; Kokkonen 1994: 36–38). Sundholman hautausmaa ajoittunee, yksin jo sijaintinsakin perusteella, tätä edeltävään aikakauteen, sillä vanhin kirkko on sijainnut alle kolmen kilometrin päässä siitä. On todennäköistä, että hautaaminen Sundholmaan on päätynyt viimeistään Lammassaareen (myöhempään Kirkkosaareen) perustetun kappelin myötä. Vanhan kirkon käyttö loppui vasta vuonna 1878, kun uusi kirkko valmistui mantereen puolelle. Selvänä voidaan pitää, etteivät Retziuksen kokoelmiin Pielavesi-järven ympäristöstä liitetyt kallot ole peräisin Kirkkosaaren kirkkomaalta, vaan Sundholmasta. Kirkkosaaren kirkko purettiin vuonna 1882 ainoastaan kellotapulin jäädessä paikoilleen (Räisänen 1981: 363–368).

Kalmistosta löytenyt metallinen ristiriipus tukee tulkintaa Sundholman hautapaikan ajoituksesta uuden ajan alkupuolelle (Kuva 8). Pielaveden kotiseutumuseossa säilytettävän ristiriipuksen on löytänyt Sundholman kalmistosta vuonna 1939 kellonsoittaja

Taavetti Tikkanen. Erkki Kokkosen (24.8.2010, sähköposti) mukaan Tikkanen asui aivan lähellä löytöpaikkaa, Sundholman Salmelassa. Risti ajoittunee tyylinsä ja tekotapansa puolesta luultavasti 1500- tai 1600-luvulle, joka tapauksessa selvästi historialliseen aikaan.

Myös nykyisen Keiteleen kunnan Nilakassa sijaitsevan Toson hautasaaren käyttö päättyy todennäköisesti 1600-luvun lopulla. Saari on Sundholmaan nähden sijainniltaan selvästi syrjäisempi, joten sen käyttö hautapaikkana on voinut toki jatkua jopa 1700-luvun ensimmäisille vuosikymmenille. Vielä 1600-luvulla osa väestöstä haudattiin asuinpaikkojensa läheisyyteen perustettuihin hautausmaihin, joissa papiston edustaja saattoi käydä muutaman kerran vuodessa siunaamassa vainajat (esim. Räisänen 1981: 229). Tällaiset kohteet ovat olleet viime vuosiin asti heikosti tunnettuja, sillä asiakirjalähteitä niistä on säilynyt vain vähän. Arkeologisten tutkimusten kautta kohteiden luonteeseen ja ajoitukseen on saatu jonkin verran lisäselvyyttä (ks. esim. Ruohonen 2010; 2011; 2019), mutta lisätutkimuksille on yhä huomattavaa tarvetta.

Enon Nesterinsaaren hautapaikka on todennäköisesti ollut paikallisen, alueelta sittemmin hävinneen karjalaisen ortodoksi-

väestön käyttämä kalmisto. Asutusta saaresa tiedetään olleen ainakin jo 1400-luvulla ja ensimmäiset luterilaiset savolaiset asettuivat alueelle 1600-luvun alkupuolella; vuosisadan puolivälissä tapahtuneen ruptuurisodan jälkeen Nesterinsaaren kylään jäi vain yksi ortodoksitalo (Tirronen 1885: 48–49; Saloheimo 1986: 59; Björn 1991: 112–113). Koska Nesterinsaari on pinta-alaltaan laaja, jo 1600-luvulla usean talon asuttama ja viljelemä saari, ei se siis ole nykytutkimuksen hautasaareksi tarkoittama kohde, vaikka Retzius sitä sellaiseksi kutsuikin.

Vanhat talojen paikat sijaitsivat Nesterinsaaren eteläosassa (Saloheimo 1986: 59), siis samassa osassa saarta kuin hautapaikka (Kuva 9). 1880-luvulla talletetun tarinaperinteen mukaan paikalla olisi aikaisemmin ollut myös ortodoksinen rukoushuone eli säässynä (Tirronen 1885: 46; Seutu 1932; Björn 1991: 381). Paikan luonne, sijainti ja alueen historiallinen tausta huomioiden Nesterinsaaren kalmisto viittaa selvästi itäiseen kyläkalmistotraditioon. Kalmiston käyttö hiipui ja lopulta todennäköisesti päättyi kokonaan ortodoksisen asutuksen vähenemisen myötä 1650- ja 1660-luvuilla. Periaatteessa myös Savon puolelta alueelle siirtyneet ja paikalle asettuneet luterilaiset uudisasukkaat olisivat saattaneet

Kuva 8. Pielaveden Sundholman kalmistosta vuonna 1939 löytynyt ristiriipus. Tasavartinen, puhkonainen riipus on hyvin tinapitoista pronssia ja tyyliltään se ajoittunee uuden ajan alkupuolelle. Kuva J. Ruohonen.

Kuva 9. Enon Nesterinsaari (keskellä) ilmasta nähtynä kesäkuussa 2019. Kalmistoniemen muinaisjäännösalue on merkitty kuvaan valkoisella soikiolla ja mantereella sijaitseva Enon kirkko osoitettu nuolella. Kuvattu pohjoiseen. Kuva J. Ruuhonen.

jatkaa kalmiston käyttöä 1700-luvun puolelle asti, sillä alueen virallinen kirkkomaa sijaitsi suhteellisen etäällä, vesiteitsekin noin 25 kilometrin matkan takana Ahvenisen kylässä. Kyseiseen kylään oli perustettu Ilomantsin pitäjän ensimmäinen luterilainen kirkko 1600-luvun puolivälissä (Björn 1991: 427, 429).

Edellä esitetyn perusteella Retziuksen retkikunnan Nesterinsaaresta mukaansa ottamat ihmisjäännökset ovat ajoituksellisesti peräisin lähinnä 1600-luvulta, mahdollisesti jo 1500-luvunkin puolelta. Nesterinsaaren kalmisto on tarkastettu arkeologisissa inventoinneissa useasti, mutta yksityiskohtaisia tutkimuksia tai tieteellisiä kaivauksia ei paikalla ole koskaan tehty. Kohteesta suhteellisen laajalta alueelta ja useaan otteeseen löytyneiden luiden huomattava lukumäärä viittaa kalmiston pitkäaikaiseen ja intensiiviseen käyttöön.

Pääosassa kallokokoelman kartuttaminen

Retziuksen retkikunnan keräämää antropologista materiaalia hyödynnettiin tuoreeltaan kesällä 1874 Tukholmassa järjestetyssä kansainvälisessä antropologis-ärkeologisessa konferenssissa ja sen julkaisuissa (esim. Retzius 1878: 156, 168). Aineisto esiteltiin konferenssijulkaisuna kansainväliselle yleisölle vuonna 1876 ilmestyneessä ranskankielisessä artikkelissa *Matériaux pour servir à la connaissance des caractères ethniques des races finnoises* (Lovén et al. 1876b) sekä ruotsiksi nimellä *Till kändedomen om de finska folkstammarnes ras-karakterer* sarjassa *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria* (Lovén et al. 1876a). Artikkelit olivat sisällöllisesti muutoin lähes identtisiä, mutta ruotsinkielisestä julkaisusta oli jätetty pois esimerkiksi tiedot Helsingin yliopiston anatomian laitoksen kokoelmien mitatuista kalloista.

Hyväkuntoiset luut olivat tieteellisesti merkittävämpiä, sillä ne olivat luotettavammin mitattavissa; ne myös kestivät kuljetuksen Ruotsiin pidemmälle maatuneita paremmin. On todennäköistä, että jo luita esiin kaivettaessa talteen otettiin vain parhaiten säilyneet pääkallot ja hautoja avattiin varmasti lukumääräisesti enemmän, kuin mitä kerättyjen kallojen lukumäärästä voidaan päätellä.

Suurin osa kerättyistä 70:stä kallosta talletettiin Karoliinisen instituutin anatomisen museon kokoelmiin. Retziuksen (1878: 168) mukaan museossa oli vuonna 1878 kaikkiaan 90 suomalaiskalloa.¹⁰ Retkikunnan keräämiä näistä oli yhteensä ainoastaan 63. Pälkäneeltä otetuista 55 kallosta vain 49 mainitaan museon kokoelmissa ja Pielavedeltä löytyneeksi mainitaan kymmenen sijaan yhdeksän pääkalloa (Retzius 1878: 159, 168). Kyseiseen kokoelmaan ei siis selvästikään liitetty koko Suomesta kerättyä aineistoa. Tästä huolimatta retkikunnan hankkima aineisto muodosti enemmistön Karoliinisen instituutin suomalaisesta kallokoelmasta.

Tiedossa on, että ainakin osa retkikunnan keräämästä aineistosta lahjoitettiin Tukholmassa Artur Hazeliuksen kansatieteellisiin ja antropologisiin kokoelmiin. Hazeliuksen kokoelmista muodostettiin vuonna 1880 Pohjoismaiden museo eli Nordiska museet. Retziuksen vuonna 1881 laatimasta Suomi-aiheisesta näyttelyjulkaisusta käy ilmi, että ainakin yksi pälkäneläinen pääkallo oli esillä kyseisen museon näyttelyssä (ks. Retzius 1881: 144). Jotkut pääkallot saattoivat matkata myös muihin kokoelmiin Ruotsia kauemmas. 1800-luvulla oli tapana vaihtaa eri puolilta maailmaa peräisin olevia pääkalloja eri museoiden ja myös yksittäisten tutkijoiden välillä. Ruotsalaisten kokoelmien kartuttaminen suomalaiskalloilla jatkui jonkin aikaa myös Retziuksen antropologisen matkan jälkeen. Kuten edellä on esitetty, esimerkiksi Rudolf Jackin tiedetään toimittaneen pielavetisiä kalloja Tukholmaan Retziuksen matkan jälkeen, mutta niistä ei ole tällä hetkellä käytettävissä kattavia historiatietoja.

Mihin osa kerättyistä pääkalloista katosi matkan jälkeen? Todennäköisesti kaikki kallot eivät kestäneet hajoamatta pitkää kuljetusmatkaa Suomen sisäosista Ruotsin puolelle. Kokoelman osaksi ei taas kelpaanut rikkoutunut kallo, sillä sellaista ei voitu hyödyntää tutkimuksessa tai näyttelytoiminnassa tarkoitukseensa ajatellulla tavalla. Kallot myös saattoivat mennä sekaisin jo tutkimusvaiheessa. Esimerkiksi *Finska kranier* -teoksessa tarkasteltu pääkallo numero 24 mainitaan löytyneeksi Pielavedeltä, mutta tarkemmissa tiedoissa sen todetaan olevan peräisin Enon Nesterinsaaresta (Retzius 1878: 189, Tablaeu 5). Puutteellisten merkintöjen perusteella myös pielavetisten kallojen kohdalta on haastavaa selvittää, mitkä on kaivettu ylös Sundholmasta ja mitkä Nilakkaveden hautasaaresta. Retziuksen kokoelman kallokohtaiseen lappuluetteloon on merkitty kaikkiaan seitsemän Sundholmasta kaivettua kalloa (Retziuska kraniesamlingen 201, 203–208), mutta onko merkintöihin lainkaan luottamista, jos kohdetiedot ovat jo kallojen keräämisen ja tutkimuksen aikana sekoittuneet? On mahdollista, että kaikki retkikunnan kaivat pielavetiset kallot on nostettu Toson kalmistosta, sillä Sundholma ilmestyy kohteena kirjallisuuteen vasta vuosia Nilakkasaarta myöhemmin. Virhe saattaa juontaa Rudolf Jackin kaivamiin pääkalloihin, jotka todennäköisesti olivat peräisin Sundholmasta.

Lopuksi

Gustaf Retziuksen, Christian Lovénin ja Erik Nordensonin vuonna 1873 tekemän matkan aikana Suomesta kerättiin huomattava määrä sekä etnografista että antropologista tutkimusmateriaalia. Luuaineistoa, lähinnä pääkalloja, Retzius hankki tai muutoin sai haltuunsa yhteensä viideltä eri hautakohteelta. Paikat on tässä artikkelissa pyritty nyt ensimmäistä kertaa paikantamaan mahdollisimman tarkasti. Yhteenvetona voidaan todeta, että kaikki Retziuksen retkikunnan kohteet

ovat käyttöaikanaan olleet paikallisen väestön käyttämiä hautapaikkoja. Suomesta kerätty luumateriaali sijoittuu ajallisesti pääosin 1600-luvulle, osin jopa 1700-luvun alkupuolelle. Osa luista voi olla tätäkin nuorempia, sillä esimerkiksi Pälkäneellä kirkkoon ja kirkkomaahan haudattiin vielä aivan 1800-luvun alussa. Tuoreisiin hautoihin ei missään kohteessa kuitenkaan koskettu. Jotkin kohteista ovat saattaneet olla käytössä jo 1500-luvulla ja tätä aikaisempinakin ajankohtina, mutta luumateriaalin suhteellisen hyvä kunto ei kaiken kaikkiaan viittaa kovinkaan monen vuosisadan takaiseen ajankohtaan. Hautojen esineettömyys ja joltakin kohteelta löytyneet arkunnaulat osoittavat nekin selvästi historialliseen aikaan, keskiajan sijaan mieluummin kuitenkin uuden ajan alkupuolelle.

Artikkelissa esitetyt tutkimustulokset osoittavat, että lähes 150 vuotta sitten ihmisluuta kaivettiin esiin kohteilta, jotka nykytutkimuksen ja lainsäädännön kriteerein olisivat, Rautalammin kirkkomaata lukuun ottamatta, muinaismuistolain (295/1963) suojelema kiinteitä muinaisjäännöksiä. Retkijajankohtana näin ei tietystikään ollut. On kuitenkin syytä huomauttaa, ettei Retzius retkikuntineen kaivanut hautoja salassa, vaan paikallisten viranomaisten ja papiston hyväksynnällä. Esimerkiksi Pielavedellä tutkijat tekivät kaivausmatkoja paikallisen nimismies Jackin luona majoittuen, tämän pojan auttaessa kallojen hankinnassa myös myöhemmin. Myös Pälkäneellä tutkijat olivat saaneet luvan luiden keräämiseksi (esim. Suomen ylioppilaitten 1875).

Retziuksen tapa hankkia tutkimusaineistoa hautapaikkoja kaivamalla ei ollut kyseisenä ajankohtana mitenkään ainutlaatuisen. Hän oli kuitenkin Suomessa ensimmäinen, joka kartutti kokoelmia järjestelmällisen suunnitelman mukaisesti. 1870- ja 1880-luvuilla Retziuksen esimerkkiä seurasivatkin monet kotimaiset tutkijat. He tekivät useita tutkimusmatkoja ympäri Suomen kerätessään pääkalloja Helsingin yliopiston anatomian laitoksen kokoelmiin (ks. esim. Ruohonen

2012). Vähälle huomiolle on jäänyt esimerkiksi se, että vain kolme vuotta Retziuksen käynnin jälkeen Pälkäneen pitäjän kirkkohera antoi anatomi Robert Tigerstedtille luvan kerätä kirkosta ”kaikki luut mitä kerättävissä oli” (Tigerstedt 1878: 39). Tigerstedt löysi kirkon sisältä kaksi toistaiseksi avamatonta hautaholvia, joissa oli viisi täydellistä luurankoa ja kymmenkunta pääkalloa. Kirkkomaalla hän ei voinut kaivaa, koska siellä kasvava heinä oli niittämättä.¹¹

Jälkisanat

Tutkimuksen näkökulmasta tarkasteltuna on selvää, että eri kokoelmiin liitetty historiallinen luuaineisto, oli se sitten Gustaf Retziuksen tai jonkun muun tutkijan keräämää, pitää yhä sisällään huomattavaa tutkimuspotentiaalia. Esimerkiksi luonnontieteellisillä analyyseillä, kuten radiohiiliajoituksilla, olisi mahdollista selvittää yksittäisten vainajien ajoituksen lisäksi laajemmin myös kokonaisten kohteiden ja muinaisjäännostyyppien, kuten saarihautausmaiden, ajoittumista. Tarkentavaa tietoa voitaisiin saada esimerkiksi myös luista analysoitavien strontiumisotooppien ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) avulla. Tällä olisi, laajempaa vertailumateriaalia hyödyksi käyttäen, mahdollista saada selville vainajien maantieteellinen lähtöalue. Tästä olisi hyötyä, paitsi väestön liikkumisen ja alkuperän selvittämisessä, myös kokoelmisissa olevien kallojen sijoittamiseksi oikeaan kalmistoon. Kuten edellä on todettu, joidenkin pääkallojen löytöpaikkamerkinnot ovat saattaneet jo keruuvaiheessa tai pian sen jälkeen sekoittua keskenään. Aineistosta otettavat muinais-DNA-näytteet voisivat puolestaan tuoda tietoa vainajien geneettisestä historiasta sekä sukulaisuussuhteista. Yksittäisiä vainajia ei näilläkään menetelmillä kuitenkaan voitaisi mistään kohteesta identifoida.

Bibliografia

Henkilökohtaiset tiedonannot

- Erkki Kokkonen 24.8.2010, sähköposti kirjoittajan hallussa.
Urpo Kokkonen 25.8.2010, puhelinkeskustelu.

Painamattomat lähteet ja arkistoaineisto

- Aroalho, J. 1991. Keiteleen esihistoriallisten muinaisjäännösten inventointi 1991. Museoviraston arkisto.
- Geographisk charta öfver västra delen af Idensalmi socken i Savolax Medlede härad, författad efter högvederbörlig befalning åren 1755, 1756 och 1757 af Pehr Krook. Nr 85, Lantmäteristyrelsens leverans 1850, Lantmäteristyrelsen. Riksarkivet, Stockholm.
- Jussila, T. & Sepänmaa, T. & Tiainen, T. 2016. Keitele. Nilakan ja Koutajärven rantayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi 2016. Mikrolahti Oy.
- Kyselytutkimus K8: 129–130. Tarinakivet ja tilapäiset hautapaikat. 1961. Kansatieteen keruuarkisto. Museovirasto.
- Muinaisjäännösrekisteri:
Joensuu Nesterinsaari Kalmioniemi 45010010
Keitele Toso 1000015210
Pälkäne Rauniokirkko 635000002
- Nimiarkisto (NA), Kotimaisten kielten keskus.
- Pesonen, P. 2003. Enon arkeologinen inventointi. Museoviraston arkisto.
- Pitäjänpöytä 3223 12 (Rautalampi). Pitäjänkartat, Maanmittauslaitoksen arkisto. Kansallisarkisto.
- Retziuska kraniesamlingen, Finland 156–257. Lappulettelo. Osteoarkeologiska Forskningslaboratoriet. Arkeologiska institutet, Stockholms universitet.
- Sarvas, A. 1969. Enon pitäjän kiinteiden muinaisjäännösten inventointi. Museoviraston arkisto.
- Seutu, L. 1932. Tilanhoitaja Lauri Seudun ilmoitus Enon Nesterinsaaren Kalmistosärkältä löytyneistä luista. Museoviraston arkisto.

- Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kansanrunousarkisto (SKA KRA):
SKS KRA Keitele. Saastamoinan, Eljas. KRK 120:14
SKS KRA Pielavesi, Jokijärvi. KRK. Pulkkinen, Hannes 17 v. No 254. 1935
- Ylioppilasmatrikkeli: 19409, Ernst Adolf Solin <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/1853-1899/henkilo.php?id=19409> [käytetty 21.2.2019]

Tutkimuskirjallisuus

- Björn, I. 1991. *Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860*. Eno: Paikallishistoriatoimikunta.
- Gardberg, C. J. 2003. *Maan poveen. Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat*. Espoo: Schildts.
- Heikel, A. O. 1879. Pälkäneen vanhasta kirkosta. *Sanomia Turusta* 31.12.1879.
- Heikel, A. O. 1882. *Kertomus Pirkkalan kihlakunnan muinaisjäännöksistä*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Finska Vetenskaps-Societeten: Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 2020. *Finlands medeltida stenkyrkor*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA).
- Kokkonen, J. 1994. *Kylät kirkkojen ympärillä. Kirkkosaaren ja Penttilänlahden kylähistoria*. Piekämäki: Kirkkosaaren ja Penttilänlahden historiatoimikunta.
- Koukkula, T. 1972. *Pälkäneen historia I. Pälkäneen historia 1500-luvulta 1850-luvulle*. Pälkäne: Pälkäneen kunta.
- Lindblad, T. 2007. *Gustaf Retzius. A biography*. Stockholm: Hagelin Rare Books for the Hagströmer Medico-Historical Library, Karolinska Institutet.
- Lovén, C., Nordenson, E. & Retzius, G. 1876a. Till kännedom om de finska folkstammarnes raskarakterer. *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria*. Bd. I. Nr. 9. 1–20.
- Lovén, C., Nordenson, E. & Retzius, G. 1876b. Matériaux pour servir à la connaissance des caractères ethniques des races finnoises. *Extrait des Comptes rendus du Congrès d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques, session de Stockholm 1874*.

- Retzius, G. 1876. *Från Finlands bygder. Etnografiska bilder och minnen*. Aftryckt ur Ny Illustrerad Tidning. Stockholm: Ivar Haggströms boktrycker.
- Retzius, G. 1878. *Finska Kranier jämte några natur- och litteraturstudier inom andra områden af finsk antropologi*. Stockholm: Central-tryckeriet.
- Retzius, G. 1881. *Finland i Nordiska museet. Några bidrag till kännedomen om finnarnes gamla odling*. Bidrag till vår odlings häfder. 1. Utgifna af Artur Hazelius.
- Retzius, G. 1948. *Biografiska anteckningar och minnen II*. Uppsala: Almqvist & Wiksell boktryckeri Ab.
- Pellinen, H.-M. 2013. Rudolf Jack. Erään muinaiskalukeräjän muotokuva. *Suomen Museo* 2013: 32–47.
- Pulliainen, E. 1931. Rudolf Jack. *Aarni* 5 / 1930 (1931), 19–20.
- Rissanen, S. 1927. *Iisalmen entisen pitäjän historia*. Iisalmi: Iisalmen kunta.
- Ruohonen, J. 2002. Väliaikaista kaikki on vaan? Historiallisen ajan hautasaaret arkeologisina kohteina. *Muinaistutkija* 4/2002: 32–43.
- Ruohonen, J. 2010. Kuolleiden saaret. Historiallisen ajan keskisuomalaisten saarihautausmaiden luonne ja käyttö hautapaikkoina. *J@rgonia* vol. 8, nro 17. http://research.jyu.fi/jargonia/artikkelit/jargonia17_ruohonen.pdf
- Ruohonen, J. 2011. A witch coin from Tervo. J. Harjula, M. Helamaa, & J. Haarala (toim.) *Times, Things & Places : 36 Essays for Jussi-Pekka Taavitsainen*: 344–357. Masku: J.-P. Taavitsainen Festschrift Committee.
- Ruohonen, J. 2012. Kalmistoja, kaivauksia, kalonmittausta. Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid* 36 (2012): 57–85.
- Ruohonen, J. 2018. 'Hijte Sari'. Historiallisen ajan kyläkalmisto läntisellä Karjalankannaksella. *SKAS* 1/2018: 12–20.
- Ruohonen, J. 2019. Muistoja rajan tuolta puolen. Hautapaikat ja paikallisten kalmistojen verkosto Kivennavalla historiallisella ajalla. *SKAS* 1/2019: 18–47.
- Räisänen, T. 1981. Kirkollinen elämä seurakunnan jakamiseen saakka. *Pielaveden ja Keitelelen historia I. 1870-luvulle*. Kiuruvesi: Pielaveden kunta, Pielaveden seurakunta, Keitelelen kunta, Keitelelen seurakunta.
- Saloheimo, V. 1959. *Rautalammin historia*. Piekämäki: Rautalammin kunta & Rautalammin seurakunta.
- Saloheimo, V. 1986. *Pohjois-Karjalan historia II 1617-1721*. Toinen korjattu painos. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin edistämissäätiö.
- Salmela, U. 1881. Kirjeitä. *Savo* 22.7.1881.
- Sihvo, H. 1977. Gustaf Retziuksen tutkimusmatka Karjalaan 1873. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 57: 143–167.
- Sihvo, H. 2003. *Karjalan kuva. Karelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana*. 3. tarkistettu ja täydennetty painos. Porvoo: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suomen muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat I (SMY PTK I) 1870-1875*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Suomen ylioppilaitten 1875: Suomen ylioppilaitten Upsalan-matkalta VII. *Uusi Suometar* 18.6.1875.
- Tigerstedt, R. 1878. Berättelse öfver en antropologisk resa i Tavastland, sommaren 1876. *Öfversigt af Finska vetenskaps-societetens förhandlingar XIX (1876-1877)*: 33–43.
- Tirronen, R. 1885. Muinaisjäännöksiä Ilomantsin kihlakunnassa. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja VII*: 1-77.
- Wallinheimo, J. W. 1913. *Pälkäneen vanha kirkko ja hautausmaa. Eräs kirkkohistoria*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 11. Helsinki.
- Wegelius, H. E. 1878. Muinaisjäännöksiä Kuopion kihlakunnassa. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja III*: 109–143.
- Vuorensola, H. 1988. *Pälkäneen historia II*. Jyväskylä.

FM Juha Ruohonen on arkeologian oppiaineen yliopisto-opettaja Turun yliopistossa ja tällä hetkellä mm. Karoliinisen instituutin suomalaisia ihmisjäännöksiä käsittelevän toimikunnan jäsen.
jukaru@utu.fi

Loppuviitteet

- 1 ”Kranium från Pälkänä gamla kyrka i Tavastland, uppgräfdt ur jorden inom dess murar [...]”
- 2 1900-luvun alkuun sijoitetulla käyttöajan kohdalla lienee alun perin tarkoitettu saaresta esiin kaivettujen luiden ajankohtaa, tässäkin tosin erehtymällä vuosisadasta, mutta se on syystä tai toisesta siirtynyt tarkoittamaan paikalle tehtyjen hautausten ajankohtaa.
- 3 Toinen pielavetinen hautapaikka ei käy ilmi esimerkiksi Retziuksen matkan primäärituloja esitelleistä ruotsin- ja ranskankielisistä artikkeleista (Lovén et al. 1876a; 1876b). Näissä käsitellään ainoastaan Nilakkaveden hautasaaresta kerättyjä luita. Myös *Finska kranier* -teoksen ranskankielisessä yhteenvedossa Retzius mainitsee Pielaveden vanhoista hautausmaista ainoastaan Nilakka-järven pienen saaren (”un cimetiére situé sur un ilot du lac Nilakka”).
- 4 Pellisellä virheellisesti Nordman (Pellinen 2014: 34).
- 5 Allekirjoittanut on saanut kopiot Retziuksen Jackille lähettämistä kirjeistä FM Hanna-Maria Pelliseltä.
- 6 Huomaa monikollinen muoto. Kohteita on siis ollut tiedossa useita.
- 7 Tarkka kaivauspaikka hautojen yksityiskohtaisine tietoineen kävisi todennäköisesti ilmi Jackin Retziukselle lähettämistä kirjeistä.
- 8 Esine on ollut esillä Pielaveden kotiseutumuseon perusnäyttelyssä numerolla 94.
- 9 Nesterinsaaren pohjoispuolelle, mantereelle myöhempään Enon kirkonkylään, perustettiin kappeliseurakunnan oikeudet saanut Enon kirkko hautausmaineen 1800-luvun alkupuolella (esim. Björn 1991: 427, 429).
- 10 Entuudestaan kokoelmassa oli lähinnä yksittäisiä kalloja eri puolilta Suomea. Kokoelmaan kuului myös iältään ja kotipaikkakunnaltaan tunnettujen vainajien kalloja.
- 11 Pälkäneen lisäksi Tigerstedt kaivoi myös useissa muissa kohteissa (Tigerstedt 1878: 39; ks. myös Retzius 1878: 159; Ruohonen 2010: 5). Allekirjoittanut on tekemässä kotimaisten tutkijoiden tutkimuskohteista erillistä artikkelia.